

РОЗДІЛ 14

ПРАВОВОЛІГІЯ РЕЛІГІЇ В ЇЇ ПРЕДМЕТІ І СТРУКТУРІ

В структурі самостійного комплексного релігієзнавчого знання дедалі більшої актуальності в теоретичному і практичному вимірі набуває нове дисциплінарне його утворення – *«правологія релігії»*. Вона постає однією з важливих у континуумі наукових дисциплін, що творять, образно кажучи, архітектоніку сучасного релігієзнавства : філософія релігії, історія релігії, соціологія релігії, психологія релігії, феноменологія релігії, етнологія релігії, антропологія релігії, *правологія релігії*.

Щодо самого терміну (назви) *«правологія релігії»*, то він є певною мірою *умовним*, оскільки за своїм змістом не покриває все предметне поле, що має науково опікуватися цим дисциплінарним утворенням. У ширшій *«диспозиції»* раціональніше було б використовувати термінологічні конструкти *«юридичне релігієзнавство»* (А.Пчелинцев), або *«правові аспекти релігієзнавства»* (М.Бабій). Однак у робочому варіанті будемо використовувати означений термін (*правологія релігії*), співвідносячи його з широкою сукупністю проблеми, що підлягають експлікації цією релігієзнавчою дисципліною.

Відзначимо, що *«правологія релігії»* - це є не просто результат певного суб'єктивного прагнення до продукування ще однієї наукової дисципліни в релігієзнавчому контексті. *Це - об'єктивна необхідність*. Вона детермінується гострою в теоретичному і практичному плані потребою системного наукового осмислення предметного поля правових проблем, що стосується буття релігії як суспільного феномену і є невід'ємною частиною сучасного релігієзнавчого дискурсу. Зауважимо, що *правологія релігії* це не описова, констатуюча наявні релігійно-правові зв'язки релігієзнавча дисципліна. Вона в узагальнюючому контексті належить до концептуальної, аналітично-правової теорії, беручи до уваги її історію і релігійно-світську площину вияву. В цьому аспекті можна вести мову про своєрідне *«соціальне замовлення»* на спеціальний системний розгляд проблем права й релігії, а в їх взаємодії - юридичних основ свободи буття останньої. При цьому береться до уваги, що релігія постає як один з вагомих факторів суспільного життя людей і *«утворює інститут»*, що нерозривно пов'язаний з основами людського існування в його соціальному і правовому аспектах, у площині взаємодії релігії (її інститутів), віруючих, держави, суспільства, їх взаємовідносин і взаємовпливів.

Власне звідси й постає необхідність глибше пізнати природу взаємозв'язку права і релігії, а саме: а) внутрішнього комплексу релігійних канонів, норм і приписів в їх регулятивній сутності, в спільнотному й індивідуальному вимірі; б) світських правових імперативів, які мають відношення до зовнішнього вияву буття релігії в суспільстві, релігійної діяльності. Раніше ці проблеми експлікувалися в філософії, соціології

релігії, юридичній науці. Це певною мірою обмежувало можливості поглибленого повноцінного, а головне - системного теоретичного їх осмислення.

Відзначимо у цьому зв'язку, що проблема співвідношення права і релігії в усіх іпостасях їх вияву була предметом уваги, зокрема, філософів та юристів з давніх-давен. І те, що ми сьогодні маємо в цій царині, є надбанням майже трьохтисячолітнього періоду наукових пошуків, аналізу, рефлексії проблемних питань, зокрема, в площині «релігія і право». Ці питання в історичному контексті зароджувалися та осмислювалися в різних цивілізаціях (Індія, Китай, Іудея, Єгипет, Еллада), а в подальшому синтезувалися із теологічними концепціями та стали цементуючою основою релігійних догм і правил, зокрема давньоіндійської, іудейської, християнської та мусульманської традицій. Історія дає нам масу фактів тісного взаємозв'язку релігії і права, опосередкованого походженням останнього із релігій як на Заході, так і на Сході. [Див. детальніше: *Тихонравов Ю.В. Судебное религоведение. – М., 1998. – С.21-40*].

Таким чином, правологія релігії має міцну теоретичну й практичну базу в історичному контексті, в значному масиві філософських і правових, політологічних і теологічних праць, в т.ч. і в теоретичних напрацюваннях останніх десятиліть [Див.зокрема: *Тихонравов Ю.В. Судебное религоведение. – М., 1998; Клочков В.В. Религия, государство, право. – М., 1978; Морозова П.А. Государство, право, религия // Актуальные проблемы современного права. - М.-1995; Козлов Т.П. Религиозная правовая традиция (теоретический аспект). – М., 2008; Рабинович С.П. Права людини в природно-правовій думці католицької церкви.- Львів, 2007; Релігійна свобода. Науковий щорічник Випуски 1-14. - К., 1996 – 2009; Ярмол Л.В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні. – Львів, 2006; Права человека и религия. – М., 2001; А.В.Пчелинцев Свобода религии и права верующих – М., 2004; Залужний А.Г. Право. Религия. Закон. - М., 2008 та ін.].*

Обсяг напрацювань – значний. Їх аналіз засвідчує поліаспектність і багатогранність предметного поля правології релігії. Воно постає як дериват об'єкта, яким у теоретичному і практичному сенсі опікується правологія релігії. В цій площині остання експлікує сукупність суспільних відносин (в усіх іпостасях їх вияву), які складаються в процесі функціонування релігії, релігійної і світської правових традицій в їх взаємозв'язку, взаємодії і взаємокорелятивності. Можна з певною вірогідністю констатувати, що саме об'єкт, яким системно і комплексно в науковому плані має опікуватися правологія релігії, постає одночасно і структуроформуючим останньої. В цьому аспекті йдеться про два важливих компонента архітектоніки правології релігії:

а) *всю сукупність релігійних правових норм, процесів, що по суті конституують як внутрішнє, так і зовнішнє (в публічному вияві) релігійне право як своєрідну конституцію конфесій. Релігійне право є однією із*

основних історичних форм права як «форма найбільш узгодженої взаємодії релігії і права», специфічного синтезу релігійних і юридичних норм, приписів, що постають як своєрідний імператив у житті віруючих, релігійних спільнот, їх інститутів;

б) *матрицю світських правових норм*, відповідних законодавчих актів, конституційних положень, інших нормативних приписів (легітимізованих державою), що стосуються сфери державної політики щодо релігій і церкви (релігійних організацій), забезпечення свободи буття релігії в суспільстві.

Щодо предметного поля правології релігії (юридичного релігієзнавства), то воно охоплює:

а) *релігійні й юридичні* закономірності формування і розвитку релігійної правової традиції, релігійних правових систем в їх конфесійному вияві; їх сутність і практичний вимір; релігійні передумови світського права; б) *релігійні і світські* правові інститути в їх взаємозв'язку; в) *світські* законодавчі акти, які стосуються публічної сфери буття релігії, свободи діяльності релігійних організацій, державно-конфесійних відносин, їх законодавчого забезпечення, теоретичних основ свободи віросповідання, церкви (релігійних організацій), правових механізмів їх гарантування і забезпечення.

Предметне поле правології релігії (нагадаємо ще раз) є поліаспектним. Його експлікація потребує опрацювання категоріально-понятійного апарату, зокрема, таких понять як: «релігійно-правова традиція», «теономна правосвідомість», «релігійне право», «канонічне право», «внутрішньо церковне право», «релігійні норми», «зовнішнє публічне релігійне право», «державно-конфесійні відносини», «церковна дисципліна», «правовий статус релігійних організацій», «свобода віросповідання», «свобода церкви», «свобода в релігії», «свобода совісті» тощо. Предметне поле охоплює також проблеми міжнародних правових актів, які стосуються свободи совісті, свободи релігій, переконов, законодавства щодо забезпечення свободи буття релігії в суспільстві.

Правологія релігії (юридичне релігієзнавство) постає, таким чином, як важлива галузь релігієзнавчого знання, що дозволяє осмислити широку у своєму вияві проблему взаємозв'язку релігії і права в його конфесійному вимірі, питання релігійної правової традиції, внутрішніх і зовнішніх релігійно-правових регуляторів буття релігійних організацій, а також об'ємного пласту законодавчого забезпечення світською державою свободи функціонування релігії, церкви (релігійних організацій) в суспільстві, правових аспектів цього буття.

Зауважимо також, що «правологія релігії», як й інші релігієзнавчі дисципліни, ґрунтується на власній теоретико-методологічній основі, що взаємодіє і корелюється з іншими методологічними традиціями, взаємно збагачуючись і доповнюючи одна одну.

Отже, правологія релігії (юридичне релігієзнавство) уможливило системну теоретико-правову релігієзнавчу експлікацію особливостей конфесійно визначених релігійних правових традицій, а в цій площині форм і рівня взаємозв'язку, взаємодії, релігії і права, які постають як ціннісно-нормативні регулятивні системи, що в той чи інший спосіб впливають на релігійний і світський сегменти життя людей, на систему суспільних відносин у розмаїтті їх вияву.

З методологічної точки зору при аналізі такого роду проблем важливою постає необхідність враховувати й наявність різних конфесій, релігійних напрямів, рухів, їх територіальну і регіональну розповсюдженість, їх правовий статус, місце і роль у суспільстві. Відтак мова має йти, зокрема, про конкретну релігійну «нормативність» певної конфесії, церкви, релігійної організації, про державно-конфесійні відносини, їх юридичне підґрунтя. Зрозуміло, що при цьому мають братися до уваги темпоральні аспекти (в історичному прочитанні) формування релігійних норм права, релігійної правової традиції конкретної конфесії, закономірностей, які обумовили розвиток взаємозв'язку релігії і права, взаємовідносин релігії і політики в їх юридичному вимірі, «адаптивної здатності тієї чи іншої конфесії, церкви, релігійної спільноти в суспільному її вияві; правові параметри свободи їхнього функціонування в соціумі.

У цьому зв'язку зауважимо, що глибокий аналіз історії розвитку співвідношення права і релігії в їх поліаспектності зробив російський юрист-релігієзнавець В. Клочков у відомій його праці *«Релігія, держава і право» (1978р.)*. Різні питання формування релігійних правових традицій, взаємозв'язку, взаємодії права і релігії висвітлені також у релігієзнавчих, правових напрацюваннях, зокрема В.Бачиніна, Г.Мальцева, В.Нерсесянца, І.Яблокова, А.Радугіна, П.Рабіновича, Т.Парсонса, Г.Дж. Бермана, передовсім у цікавій книзі останнього *«Віра і закон: примирення права і релігії»*.

Загальновідомо, що релігія «генетично передувала праву» і справляла суттєвий вплив на виникнення і формування останнього. Як справедливо зауважує російський юрист В.Бачинін, саме релігія вносить у право елементи «абсолютності і непорушності», дозволяючи «інтегрувати його норми і принципи в єдине ціле». Релігія, як специфічна соціальна система, через певний континуум норм, а також звичаїв, ритуалів, обрядів, що виявляють свою «нормативність» і регулюють поведінку, діяльність віруючих через їх ставлення до трансцендентного, захищає сакральний простір духовного життя суспільства чи певної релігійної спільноти від вторгнення «чужих» цінностей і смислів, і сакральну волю до порядку. Ця воля, що концентрується в звичаях і ритуалах, набуваючи виду лаконічних імперативів, які заставляють віруючих беззастережно коритися. [Див:Бачинин В.А. *Малая христианская энциклопедия. В 4-т. – Т.2: социология, правология, правоведение. --СПб, 2004. – С.258*].

В цьому аспекті нормативна функція звичаю, ритуалу є важливим елементом предметного поля правології релігії. Стержневим компонентом означеного поля, як уже відзначалося, є *релігійне право*, як одне з родоначальних історичних видів права. В понятійному аспекті воно постає як *континуум релігійно санкціонованих правових норм, приписів, канонів, які визначають правила поведінки віруючих, кліру в культовій, богослужбовій життєво-побутовій, ситуативній та інших сферах діяльності й відносин*. Першоджерелами релігійного права (релігійних норм) безпосередньо постають тексти священних писань (Біблія, Коран, рішення Вселенських соборів, інші важливі церковні акти, релігійно-правові звичаї, а також окремі морально-ціннісні установки, сакралізовані й легітимізовані церквою, релігійною організацією, як такі, що «мають божественне походження». Воно регулює відносини віруючих між собою, а також з невіруючими, іновірцями, діяльність релігійних організацій та їх інститутів.

Остання (діяльність) регулюється однією із складових частин релігійного права – *правом церковним*. Це поняття характеризує *сукупність релігійно легітимізованих норм, юридичних приписів, які визначають організаційну структуру церкви, її внутрішній устрій і діяльність*. Церковне право стосується переважно християнських конфесій, віросповідань. Церковне право складають спеціальні норми, вироблені в процесі історичної генези церкви, її інституалізації. Теологи католицької і православної церков джерело церковного права бачать у правоформуючій волі церкви, що є, на їхню думку, особливим виявом Божої волі, її матеріалізації у формі норм і правил. Останні постають як «витлумачення божественних законів». Разом з тим варто зауважити, що чим тісніше були зв'язки між церквою і державою, чим активніше остання втручалася в її внутрішні справи (як це було, зокрема, в Російській імперії, а в окремі періоди і в частині держав Європи), тим більше світських юридичних норм було інкорпоровано в церковне право

Правологія релігії дає можливість з позицій системності й комплексності досліджувати процес становлення, фактори й умови функціонування норм та принципів релігійного права взагалі й церковного, канонічного права, зокрема, їхню структуру, зміст, а також конфесійні особливості основних релігійних систем. До них дослідники (В. Клочков, М. Гледон, М. Гордон, Т. Козлов та інші) відносять *іудейське право, мусульманське (ісламське) право, індуїстське право, канонічне право християнських церков (зокрема, католицької та православної)*

Важливим у контексті правології релігії (в зв'язку з вище означеним) постає понятійний конструкт *«релігійна правова традиція»* як специфічне правове явище, яке склалося історично. Центральним стрижнем його була і є релігія (як світогляд та ідеологія) в її конфесійному вияві, що (це вже відзначалося вище) нерозривно пов'язана з певним чітко визначеним (в аспекті божественного походження) нормативним регулюванням (приписами, заборонами, правилами поведінки, санкціями і нормами

захисту від порушень), що набувало імперативного характеру й обов'язковості для віруючих.

У правологічному дискурсі важливим з методологічної точки зору є теоретично обґрунтоване положення, що кожне правове явище (а тим більше релігійна правова традиція) у своїй сутності виявляє себе «як ансамбль внутрішніх зв'язків, необхідних відносин між протилежностями» з характерною для них логікою взаємодії. І ця «опозиція внутрішніх протиріч» є універсальною онтологічною засадою різних форм суцього, в т.ч. й всіх без винятку правових явищ, зокрема й в релігійному вимірі [Див.:Бачинин В.А *Малая христианская энциклопедия. В 4-х т.- Т.2. – С.230*]. Ці універсальні засади з акцентацією на істинність релігійних правових норм і смислів (у їх божественності) якраз і є характерними для релігійної правової традиції, яка в означеному контексті символізує: *об'єктивність* правових норм і правової системи (що є складовою релігійної правової традиції); історична *наступність* норм права і правових систем; *авторитет*; *універсальність*; *символічність* права. Важливим у цьому контексті постає також принцип ефективності релігійної правової традиції, яка визначається як своєрідний баланс «трьох основних складових механізму правового регулювання в релігійній сфері буття: правотворення; правореалізація; правосвідомість» [Див.: Козлов Т.П. *Религиозная правовая традиция (теоретический аспект) / http:www rpa- tu.ru /clements /kandidadd/docfiles/Kozlov.doc*]. При цьому остання є суб'єктивним фактором, невід'ємною частиною світогляду віруючої людини. *Правосвідомість* віруючої особистості (або *теономна правосвідомість*) є сукупність індивідуальних духовних якостей, які забезпечують її орієнтацію у сфері релігійної правової традиції. Теономна правосвідомість керується (у своїй орієнтації) імперативами сакрального характеру, які сконцентровані в священних текстах і підпорядковані суворій ієрархії конфесійних смислів, цінностей і норм. Це особливо чітко прослідковується в площині аналізу правосвідомості, її зорієнтованості у віруючих, зокрема християнської та ісламської конфесій [Див. більш детально: Бачинин В. *Российские типы христианского правосознания // Религия и право. – 2007. -№3. - С.34-38*]. В контексті означеного зауважимо, що кожна *релігійна правова традиція* (у більш вузькому вимірі – релігійне право) постає як правове явище (правовий феномен), яке склалося історично в ході становлення й розвитку тієї чи іншої релігії, на ґрунті конфесійно-моральної доктрини, форм, норм і приписів релігійного права, що закріплені в священних текстах або переданнях, рішеннях соборів, які в темпоральному вимірі зберігали свою тяглість, наступність і відтворювалися в релігійній практиці (обрядках, ритуалах, символах), у бутті віруючих, їх поведінці. Релігійній правовій традиції притаманна чітко акцентована, доктринальність й концептуальність, стабільність й глибока укоріненість у конкретному конфесійному просторі й релігійному способі життя віруючих.

Важливою для правологічного дискурсу постає така характеристика релігійної правової традиції (або релігійного права) як її *функціональність*, яка в практичному сенсі реалізується через ряд функцій. Беручи до уваги (в методологічному ракурсі) розроблену американським соціологом Т. Парсонсом типологію основних функцій будь-якої «системи соціальної дії», можна в площині функціонування релігійної правової традиції виокремити основні функції: *адаптивну* (для віруючої особистості, спільноти), *цілесмислову, регулятивну, інтегративну, антидеформаційну* («збереження зразка») [Див.: Бачинин В.А. *Малая христианская энциклопедия В 4-т.-Т.2.-С.220*]

В предметному полі правології релігії важливе місце займає теоретична експлікація історії становлення, розвитку різних конфесійних правових систем, їх компаративного аналізу, їхнього впливу на генезис світського права.

У цьому аспекті найбільш розвинутими системами релігійного права розглядаються (в історичному, смисловому, регулятивному та інших функціональних вимірах) правові системи індуїзму, іудаїзму, ісламу, християнських конфесій – католицизму та православ'я.

Визначальною рисою правової системи *індуїзму* є її тісний зв'язок з релігійним вченням, його релігійно-філософськими засадами, які притаманні всім сферам, нормам, релігійно-соціальної регуляції. Згідно з релігійними уявленнями прихильників індуїзму, в «основі активної життєдіяльності людини лежить тріада: *дхарма* - шлях праведності, доброчесності, здійснення релігійного обов'язку; *артха* – інтерес, користь, успіх у суспільстві; *кама* – любов, насолода, задоволення». Першість у цій тріаді належить дхармі як сукупності обов'язків, яких повинен дотримуватися кожний прихильник індуїзму. Дхарма, до речі, має пріоритетне значення у визначенні поведінки людини, зокрема й в кастовому вимірі. Норми, правила, приписи, заповіді, звичаї знайшли своє вираження у відповідних сутрах, шастрах. Самим відомим таким збірником, який складений ще в школах брахманів, є «Настанова Ману про дхарму» або «Закони Ману» - широкий звід релігійних, юридичних та інших норм, яким приписується надприродне походження. «Закони Ману» містять імперативні норми, приписи (до виконання) і санкції в трансцендентному та мирському вимірі.

«Закони Ману» пропонують своєрідну релігійно оформлену правову диспозицію (норм дозволу або заборони) щодо проблем організації державної влади, судочинства, шлюбно-сімейних, станово-кастових, майнових відносин тощо [Більш детально див.: Клочков В.В. *Религия, государство, право.- С.122-123; Козлов Т.П. Религиозно правовая традиция // <http://www.zpa-mu.ru/elements/kandidadd/docfiles/Kozlov.doc>*].

Свою специфіку, свої особливості має одна із стародавніх релігійних правових традицій (систем) – іудейське право («еврейське релігійне право»). Його історія нараховує понад три тисячі років. Для нього характерна

наявність цілого ряду принципів, нормативних засад, що знайшли своє відображення у відповідній частині (розділі) Старого Завіту – Торі (закон). Остання є головним джерелом іудейського права. Дальший розвиток іудейське (релігійне) право одержало в Талмуді (еврейське «ламад» - вивчення) – грандіозному за своїм обсягом кодексі релігійних, етичних і правових норм іудаїзму. Прихильники останнього вважають його авторитетним «Усним Законом», який доповнює Святе Письмо. Талмуд постає основою іудейської правової системи для віруючих євреїв. В Талмуді, в тій його частині, що одержала назву «Галаха»[халаха], зосереджена нормативна частина іудаїзму, яка регламентує релігійне, сімейне і громадянське життя євреїв. Це - фактично юридичний коментар, який присвячений детальному роз'ясненню суті практичного виконання 613 заповідей Закону, що регулює всі аспекти життя євреїв. Дослідники Талмуду вважають, що саме в ньому практично сформульована вся сукупність норм, приписів, заборон, обрядових регламентацій іудейської релігійно-правової традиції. Талмуд надав чіткої форми в релігійно-правовому вимірі всім релігійним обрядам, літургії законам шлюбно-сімейним, які діють і сьогодні. В Талмуді особливо чітко сформульовані норми, що регулюють ставлення віруючих іудеїв до Бога, а також сферу взаємовідносин людей. Причому «ця регуляція надзвичайно деталізована, особливо в частині заборонних норм, невиконання яких тягне за собою певні санкції, в т.ч. й судові [Більш детально див: Вихнович В.П. Талмуд // Религиоведение. Энциклопедический словарь. – М., 2006.- С.- 1029 – 1031; Клочков В.В. Религия, государство, право. – С.102 - III]

В контексті правологічного витлумачення релігійних правових систем особливе місце займає експлікація мусульманського права. Особливість ця полягає в тому, що релігія і право в ісламі знаходяться в тісному взаємозв'язку; воно характеризується своєю детальністю і скуппульозністю, а його нормативно-регулятивна частина має універсальний характер і стосується всіх сфер буття мусульманина. Система релігійно-правових норм, а також релігійно-обрядових приписів, яка своїм головним джерелом має Коран і Сунну, експлікується через термін шаріат (від араб. *saria* – чіткий праведний шлях до мети). *Шаріат* – комплекс норм, приписів, правил поведінки, морально-етичних норм, вчення про ісламський спосіб життя [Див. : Яроцький П.Л. Релігієзнавство. –К., 2004.- С.161 -163].

Шаріат в інтерпретації окремих дослідників постає як теоретична й практична модель ісламського способу життя, яка була і залишається могутнім символом, джерелом мотивів поведінки релігійного та побутового буття віруючих, основою їх вчинків. Якщо брати узагальнено, то шаріат регулює релігійну, суспільну, сімейно-побутову та інші сторони життя мусульман, містить норми державного, кримінального, шлюбно-сімейного права, настанови про хадж, газават, молитви, піст тощо. Шаріат, як у цілому і мусульманське право, «вважається Божим законом, який доводиться до людей через Коран, хадиси і твори релігійних авторитетів, богословів –

законодавців. Соціально-нормативну регламентацію положень шаріату, мусульманського права дає *фікх* (араб. - глибоке розуміння, знання) [Див.: Ільчук Л.У. *Ісламське право // Юридична енциклопедія – Т.2. – К., 1999. – С.725*].

Згідно із шаріатом є п'ять категорій поведінки і дій віруючих в їхньому практичному житті: «обов'язкові накази, рекомендаційні настанови, моральні дозволи, недозволеність і заборони, які у своїй сукупності регулюють майже всі сфери особистого, соціального, політико-правового, економічного та морально-побутового життя мусульман, а також відносини між правовірними мусульманами і представниками інших конфесій» [Див.: Осипян Б. *Влияние различных религий на право и законы народов // Религия и право. – 2007.- №2. –С.38*].

Особливо чітко виписана в шаріаті система заборон і санкцій за їх порушення: пияцтво, азартні ігри, подружня зрада та інше, що «заважає віруючому зберегти свою релігійну, душевну, тілесну чистоту і чистоту у харчуванні». В окремих мусульманських країнах законодавчо заборонено віровідступництво (Ліван, Саудівська Аравія), встановлена конституційна норма обов'язку щодо захисту ісламу (зокрема, в Ємені). Сьогодні іслам є державною релігією в 30 країнах, у них повноцінно в багатьох сферах суспільного життя діє шаріат, як конституційована регулятивно-правова система (Саудівська Аравія, Оман, ОАЕ, Йорданія, Алжир, Іран, Індонезія, Пакистан, Кувейт, Марокко). В мусульманському праві «релігія є основою духовного і політичного об'єднання народу, збереження цілісності держави, міцності й стабільності правопорядку» [Там само]. Зауважимо, що важливим інститутом, що здійснює правосуддя в ісламських державах, є шаріатський суд. Таким чином, дотримання норм, приписів, заборон мусульманського права, шаріату вплетене в систему законодавства країн, де домінуючим є іслам, у повсякденність життя віруючих-мусульман, у площину суспільних, релігійних та міжконфесійних відносин. Можна сказати, що мусульманська правова традиція складає єдину «нормативно-регулятивну основу ісламської цивілізації».

В ряду означених нами релігійних правових систем, що є предметом аналізу і вивчення правології релігії, своєрідною в релігійному нормативно-регулятивному аспекті постає християнська *система канонічного права*. Вона, у своїй основі, історичному вимірі, стосується передовсім католицької та православної церков, хоча певні системні блоки цього права, приписи є діючими і в протестантизмі. Канонічне право в християнській правовій традиції постає як система норм, приписів, які вгрунтовуються на церковних канонах, правилах. Канон (від грецьк. *κανον* – правило, зразок) у християнській традиції є одним із важливих понять, яке було започатковане у посланнях апостола Павла (*Гал.6:16*) як синонім терміна «закон» («номос») і експлікувався як непорушне правило християнського життя, як певна морально-юридична норма. В християнстві канонами вважаються

символи віри, вчення Ісуса Христа та апостолів, Книги Святого Письма (Старий і Новий Завіт), витяги із праць Отців церкви.

В католицизмі, окрім апостольських правил, визначень Вселенських соборів, канон містить також і папські постанови, витяги з римського права. Канонічне право Православної церкви сформувалося в кінці IX ст. Склад канонів не є ідентичним у католицької і православної церков.

Авторитетності першим кодифікаціям канонічного права («Кодекс Граціана») надав Латеранський собор 1215 року. В 1582 році був утверджений новий «Звід канонічного права». Зміни вносилися у канонічне право у 1917 році і були спрямовані на врегулювання внутрішніх правил, аспектів у діяльності церкви. В 1984 році Папа римський Іван Павло II затвердив новий Кодекс канонічного права (Codex iuris canonici), який увібрав певні новації, викликані велінням часу, змінами, які відбулись у Католицькій церкві після II Ватиканського собору. В діючому нині Кодексі канонічного права нормативно-регулятивна система кодифікована за основними напрямками: загально церковні норми; ієрархічна побудова церков; чернечих орденів; процедури проведення таїнств; проблеми майнових відносин; релігійні злочини і церковні санкції; питання церковного суду; обов'язки і права віруючих. Останнє, наприклад, охоплює право віруючих подавати петиції, скарги, право на церемоніал, на власну форму духовного начала, свободу об'єднань, зборів та вимогу на правовий захист. Однак «акцент у цьому розділі робиться на обов'язках. У ньому відсутній принцип християнської свободи» [Див: *Гьофе Отфрід. Розум і право.* – К., 2003. – С. 81].

При правологічному осмисленні канонічного права Католицької і Православної церков в аспекті його взаємодії зі світською системою права необхідною постає потреба врахувати історичний, політичний контекст. Скажімо, в «Константинову епоху» канонічні норми християнської церкви легітимізувались імператорською владою як державні норми закону. В епоху Середньовіччя канонічне право було важливим інструментом регулятивного впливу на світське життя, сімейно-шлюбні, майнові, міждержавні відносини тощо. Слід взяти до уваги, що нормативно-регулятивна функція канонічного права контролювалась і підтримувалась рішеннями, санкціями держави, церковного суду, який, до речі, активно використовувався Православною церквою в Російській імперії. Сьогодні канонічне право у своїй основі є важливим інструментом розв'язання внутрішньоцерковних проблем.

Зауважимо також, що канонічне право, зокрема Католицької церкви, здійснило значний вплив на розвиток правової системи Європи. Як справедливо зауважують окремі дослідники, «канонічне (церковне) право стало першою загальноєвропейською наднаціональною системою права». Інститути і правові процедури, певна частина норм, породжених системою канонічного права, стали важливим джерелом національних правових традицій Європи [Див.: *Осіпян Б. Влияние различных религий на право и*

законы народов // Религия и право – 2007 - № 2. – С. 37-39.] У цьому зв'язку варто згадати твердження американського правника і релігієзнавця Г. Дж. Бермана про те, що основи західноєвропейської правової традиції заклали не держави, а Католицька церква. Підґрунтям цієї традиції постало саме канонічне право: «Саме церква вперше навчила європейську людину тому, чим є сучасна правова система» [Див.: *Berman H.J. The Sociology of Law. - London, 1983. – P. 429.*].

Відтак, для правологічного дискурсу, в контексті співвідносності релігії й права, важливим постає аналіз впливу релігійного права в його конфесійному вимірі на становлення, формування й сутність світського права, державно-правового життя суспільства, його конституційно-правову систему.

Правологічний компаративний аналіз релігійних правових систем засвідчує, що кожна конфесія має свою історично сформовану правову традицію, яка є самобутньою, самодостатньою та віросповідно детермінованою і яка має власний механізм здійснення нормативно-регулятивних функцій в індивідуальному й спільнотному релігійному просторі. Однак сутнісна частина цих норм, їх телеологічна функція нерідко є ідентичними.

Для правології релігії в площинні предметного поля її аналізу досить актуальною є проблема *забезпечення дієвості релігійних норм* в їх функціональній визначеності. З одного боку, вона вирішується через звичку, віру, переконання віруючого (що береться за основу), а з другого - силою спільної думки релігійної організації. Внутрішнім «гарантом забезпечення ефективності релігійних норм є не лише добровільність, але й релігійна совість віруючого, а також і система санкцій («внутрішнього усвідомлення» - М. Б.), загроза покарання з боку «вищої сили - Бога» [Див.: *Гусейнов А. И. Соционормативная сфера культуры. // Вопросы философии. – 2008. - № 8. – С. 46*].

Вище, при визначенні предметного поля правології релігії (юридичного релігієзнавства), зверталась увага на його поліаспектність. Одним із важливих сегментів цього поля є (у своїй сукупності): проблеми, пов'язані зі свободою совісті, свободою релігії, віросповідання, церкви, свободою віруючих у релігійному середовищі, взагалі з їхніми правами в конфесійному просторі; розуміння і обґрунтування цих прав і свобод у різних релігійно-правових традиціях. Значущими (у своїй сутності) складовими правологічного дискурсу у цій площині постає питання державно-конфесійних відносин, цілісної нормативної, законодавчої бази забезпечення права на свободу віросповідання, свободу буття релігійних організацій в соціальному просторі, механізмів реалізації цього права.

Правологічний компаративний аналіз релігійних правових систем свідчить, що кожна конфесія має свій погляд на права і свободи людини, права релігійних спільнот, свої «богословські обґрунтування» цих проблем. У цьому зв'язку відзначимо, що богословська соціальна етика (соціальне

богослов'я, філософське богослов'я), поряд з окремими «формами філософії релігії і права, що порушують і богословську проблематику, постає як найбільш глибока система поглядів, яка дозволяє вести мову про права людини» [Див.: *Стакхаус М. Хили С. Религия и права человека: богословская апологетика // Права человека и религии. Хрестоматия. – М., 2001. – С. 125*].

Проте права людини в їх багатоаспектності, зокрема права на свободу віросповідання і свободу совісті, свободу релігії, набувають більшої стійкості й значущості, якщо вони вґрунтовуються на стабільній нормативно-правовій і соціальній конкретиці. В цьому аспекті важливим постає взаємодія релігії і права.

Можна стверджувати, що всі великі релігійні традиції мають власний погляд, самобутній підхід щодо проблем, пов'язаних з правами людини: «в ісламі і індуїзмі, ми можемо знайти найважливіші елементи релігійної етики, які відносяться до прав людини» [Там само. – С. 127.], необхідності їх законодавчих гарантій. Однак (і на цьому наголошує переважна частина дослідників цих проблем) концепція права людини, в т.ч. й право на свободу совісті, свободу релігій, має західноєвропейське походження. А в цьому (історичному) контексті саме християнство є важливим джерелом сучасних концептуальних підходів щодо прав людини. Останні мають не лише юридичний, але й морально-релігійний смисл. Права людини корелюються з цілим рядом біблійних заповідей, як «джерелом всіх свобод, в т.ч. й свободи совісті», а також інших прав людини. І ця певна подібність між сучасними теоретичними напрацюваннями у сфері прав людини і біблійною правовою думкою ґрунтується передовсім на уявленнях про високу гідність людської особистості або в релігійній інтерпретації її, як «образу і подоби Бога». Аналіз світських і теологічних підходів щодо витрактування генези й основних характеристик прав людини і в першу чергу свободи совісті, свободи віросповідання, як ключових із них, неминуче співвідноситься на Заході з релігійною традицією в усіх її різновидах. Особливий акцент у площинні експлікації права на свободу віри, свободу совісті робиться на внеску протестантизму, зокрема в контексті ідей Реформації. Відзначимо ще раз, що ідея прав людини, яка в світському і конфесійному вимірах беззаперечно співвідноситься з принципом недоторканності гідності всіх людей, офіційне визнання якого повинно виражатися в гарантіях свобод і прав людини, передовсім свободи совісті, свободи віросповідання. В «Загальній декларації прав людини» (1948 р.) чітко констатується, що «визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї та рівних і невід'ємних їх прав, є основою свободи, справедливості й загального миру в усьому світі» [Див.: *Свобода совісті, та віросповідань у контексті міжнародних й українських правових актів чи релігійних документів (Упоряд. М.Ю. Бабій. – К., 2006. – С. 11.)*]. Подібні акценти на принципі гідності людини, як сутнісної основи її прав і свобод, є характерним і для інших документів ООН, Ради Європи, ОБСЄ. Означений

принцип корелюється із тим «абсолютним наголосом», який робиться на ньому в документах християнських церков. Зокрема, в «Декларації про релігійну свободу», прийнятій Другим Ватиканським собором, в якій проголошується, «що люди щораз більше усвідомлюють гідність людської особи..., що право на свободу релігії ґрунтується на природній гідності людини, яка пізнається як через об'явлене нам слово Боже, так і людським розумом» [Там само. – С. 13, 19, 21, 25, 31, 38, 43, 135-136].

Правологія релігії вивчає, аналізує (в історичному та юридичному аспектах) проблему прав людини, як одну з екстраординарних у релігієзнавчому дискурсі, з акцентом на конфесійних підходах у розумінні й визначенні шляхів щодо їх розв'язання. Це в першу чергу відноситься до таких фундаментальних, базових свобод, як свобода совісті й свобода релігії. Концептуальні підходи, щодо проблеми свободи совісті, свободи віросповідання мають свої чітко визначенні парадигмальні матриці, свої погляди на можливість їх практичної реалізації, передовсім в індивідуальному вимірі. Скажімо, якщо динаміка і сутнісний вияв права на свободу віри, на захист вільного релігійного вибору в західному християнстві концентрується на особистості й співвідносяться з останньою, то культура права східних цивілізацій забезпечує комфорт у вирішенні означеної проблеми через духовну належність індивіда до групи, колективу, де йому релігійно й соціально затишно. В цьому аспекті правологія релігії розглядає (в порівнянні) право на свободу релігії в його конфесійній інтерпретації. Сучасна позиція Католицької церкви щодо свободи релігії викладена в уже згадуваній «Декларації про релігійну свободу», в якій задекларовано, «що людська особа має право на релігійну свободу. Така свобода означає, що жодна людина не повинна зазнавати приневолення як з боку окремих осіб чи суспільних груп, так і з боку будь-якої людської влади, щоб нікого не силувати діяти всупереч власним переконанням і нікому не перешкоджати діяти згідно з власними переконаннями в релігійних справах – приватно чи публічно, осібно чи спільно з іншими – в належних межах». Це людське право на релігійну свободу має бути закріплене в конституційному устрої суспільства і стати правом громадянським» [Там само. – С. 136]. Декларація акцентує увагу на тому, що людина вільно має пізнати і визнати імперативи Божого закону через своє сумління, якого повинна вірно дотримуватися у своїй діяльності, щоб дійти до Бога – своєї остаточної мети. Тому «не можна її змушувати, щоб вона чинила проти своєї совісті», не можна «перешкоджати тому, щоб людина діяла за своїм сумлінням, особливо у релігійних справах».

Своє відношення до принципу «свободи совісті», «свободи віросповідання» Російська Православна церква задекларувала в «Основах соціальної концепції. В утвердженні цього принципу (свободи совісті) церква бачить: «втрату суспільством релігійних цілей і цінностей, масову апостазію і фактичну індиферентність до справи церкви і до перемоги над гріхом». Разом з тим визнається, що «цей принцип є одним і засобів

існування церкви в безрелігійному світі, він дозволяє їй мати легальний статус в секулярній державі» [*Там само.* – С. 151]. Наголошується також і на принципі «свободи церкви»: «Держава не повинна втручатися в життя церкви, в її керування, віровчення, літургійне життя, духовну практику» [*Там само.*]. Православна церква розуміє свободу релігії «як можливість бути з Христом».

Протестантський погляд на свободу совісті чіткий і недвозначний, корелюється з її світським поняттям: «Свобода совісті включає в себе свободу віросповідання тобто право бути віруючим чи невіруючим, вибирати чи міняти свою віру. Вона також означає право віруючих створити релігійні об'єднання. Протестантські церкви виступають на захист (юридичний) свободи совісті й релігійної свободи як основного права людини відповідно до біблійного вчення і міжнародних правових документів [*Там само.* – С. 153]. Якщо вести мову про іслам, то його віроповчальна парадигма, а фактично Коран (2: 236) визначає, що «Немає примусу в релігії», а відтак «хто хоче, нехай вірує, а хто не хоче, нехай не вірує (Коран. 18:29)». Основу свободи віри іслам бачить у людській совісті. Ісламські теологи (наприклад, Мухаммад аль-Газлі), посиляючись на Коран і на Сунну, стверджує, що іслам гарантує «абсолютну свободу віросповідання» [*Див.: Аль-Газлі Мухаммад. Права человека в исламе.* – М., 2006]. В широкому контексті ісламська концепція прав людини була викладена в «Загальній Ісламській декларації прав людини», прийнятій в Парижі в 1981 р., а також у «Каїрській декларації прав людини в ісламі». В них права людини, її свободи визнаються дарунком Аллаха, тому їх дотримання є обов'язковим. Відступ від них заборонено.

Чітку позицію щодо принципів свободи релігії висловила й Всесвітня Рада Церков у своїй «Декларації про релігійну свободу», в якій проголошено, що «право на свободу релігій слід визнавати й гарантувати всім людям, незалежно від їхньої... релігійної належності». В Декларації викладенні основні засади свободи релігії, свободи на релігійне самоврядування і право на свободу діяльності релігійних спільнот. Різні релігії по-різному відносяться до питання свободи самовизначення людини у віросповідній сфері.

Зауважимо, що як у вітчизняному, так і зарубіжному науковому, теологічному дискурсі переважає правова експлікація свободи совісті. Остання практично редукується до поняття «свобода релігії» або частіше – «релігійна свобода» і розглядається через призму відношення людини до релігії в аспекті її права бути віруючою чи невіруючою, агностиком, атеїстом. Тому в правологічній площині важливою постає правове визначення поняття «свобода совісті», «свобода віросповідання», «свобода релігії», «свобода церкви (релігійних організацій)», «свобода в релігії», співвідносність між цими поняттями, їх структурна і функціональна визначеність. Наголосимо, що свобода совісті й свобода віросповідання (як це подається в багатьох міжнародних документах, законодавчих актах

України) не є тотожними, сфери їх актуалізації співпадають лише в релігійній площині, де право на свободу совісті постає як право на свободу релігійної совісті. Важливим є те, що свобода релігії має внутрішній і зовнішній вияв. Внутрішній вияв свободи віри, як свободи релігійного самовизначення, не є предметом (об'єктом) правового регулювання. Право не може регулювати сам процес віросповідного вибору. В цьому розумінні право постає як формально зовнішнє. Право лише визначає межі, можливості, гарантії зовнішньо-реалізаційного вияву свободи віросповідання. Останній постає як процес матеріалізації релігійного самовизначення через самоствердження особистості в системі вибраних релігійних координат. Самореалізація (релігійна) як зовнішній (публічний) вияв свободи віросповідання вимагає певного правового простору, тобто комплексу передовсім правових норм, гарантій, які унеможливають практичне здійснення свободи віри. Саме в цьому правовому полі і відбувається релігійна самореалізація особистості. Інститут свободи совісті, свободи віросповідання в Україні постає як своєрідний континуум конституційних положень, норм, законів, нормативних документів і юридично оформлених механізмів реалізації права на цей вид свободи в її індивідуальному й спільнотному вимірах. Правологія релігії аналізує вивчає специфіку реальної дії такого роду інститутів у різних країнах, їх ефективність у забезпеченні принципу свободи совісті, права на релігійну самореалізацію особистості, захисту цього права. Зрозуміло, що кожна держава має свою специфіку, свої особливості у розв'язанні цих питань, детермінованих історичним, соціально-політичним, конфесійним контекстом. Важливою постає відповідність законодавчого поля різних держав у цій сфері міжнародним правовим документам з проблем свободи думки, совісті, релігії.

Міжнародне співтовариство створило розгалужену й ефективну систему захисту прав людей і свобод, в т.ч. й свободи совісті, релігії. На рівні ООН, Ради Європи, ОБСЄ, інших регіональних міжнародних організацій прийнято значну кількість правових документів, які тією чи іншою мірою заторкують основні аспекти забезпечення свободи совісті, релігії, діяльності релігійних організацій. Важливим у цьому аспекті є той факт, що для означеного виду міжнародних документів характерною постає тенденція до більш детального, системного і повного захисту прав людини на свободу совісті, свободу віросповідання. Аналіз цих документів, рівня їх впливу на формування юридичного поля різних країн щодо забезпечення свободи совісті, думки, релігії, їхнього потенціалу у правовому вимірі, є одним із важливих у правологічному дискурсі.

В цьому аспекті значущою є проблема вивчення та аналізу більше як 50-річної діяльності Європейського Суду з прав людини та впливу його рішень (в площині прецедентного права) на законодавство різних держав, в т.ч. й України, у сфері свободи віросповідання. Не менш важливими у правологічному дискурсі постають проблеми державо-конфесійних

відносин, різних моделей їх вияву, принципів концептуального оформлення, зокрема й в Україні, законодавчого простору їх функціонування. Ця актуальна проблема ще потребує свого поглибленого правологічного осмислення.

В означеному контексті (значному за своїм обсягом і важливістю) актуальним є питання практики забезпечення світськості держави, рівності всіх релігійних організацій перед законом, свободи їх функціонування в суспільстві, вільного виконання ними своєї місії. Основними елементами процесу законодавчого забезпечення конституційних прав людини у сфері свободи релігії постають передовсім чіткі гарантії їх реалізації, система контролю і нагляду за цим процесом. Остання є важливим засобом механізму реалізації свободи релігії в її індивідуальному й спільнотному вимірах.

Правологія вивчає, аналізує також практику, форми, фактори, що обумовлюють законодавчу необхідність системи обмежень права на свободу совісті, свободу релігії, їх нормативну базу, а також юридичну практику санкцій за її порушення.

Зрозуміло, що окреслене нами поле правології релігії у своєму предметному розмаїтті є неповним. Тим більше, що частина означених проблем залишаються ще дискусійними. Проте наявні в науковому дискурсі (юридичній, філософській та релігієзнавчій науці) теоретичні, емпіричні матеріали, які так чи інакше відносяться до окресленого нами предметного поля релігієзнавчого знання, ставлять проблему практичного конституювання правології релігії (юридичного релігієзнавства) як нового дисциплінарного утворення релігієзнавства, як важливої і необхідної в науковому й практичному аспектах складової його архітекtonіки.